

## معرفت اخلاقی و آموزش زنان مشروطه در روزنامه شکوفه

۱. احمد علیزاده: گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران
۲. منیژه صدری: گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران
۳. پروین قدسی زاد: گروه اسلام معاصر، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ایران
۴. معصومه قره داغی: گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

\* ایمیل نویسنده مسئول: msadri@iaau.ac.ir

### چکیده

با وقوع انقلاب مشروطیت گفتمان‌های جدیدی در ایران شکل گرفت که از مهمترین آنها موضوع روزنامه‌نگاری و انتشار برخی جراید با نام زنان می‌باشد. روزنامه شکوفه دومین تجربه روزنامه‌نگاری زنان در دوره پسامشروطه است که در این مقاله با روش تحلیل محتوا مورد واکاوی قرار می‌گیرد. مهمترین سوال پژوهشی این است که روزنامه شکوفه به طرح چه مباحث و مطالبی می‌پرداخت و نویسندگان آن در چارچوب فکری خود چه آرمان و هدفی را دنبال می‌کردند؟ با ملاحظه شماره‌های نشریه شکوفه و با کاربری روش تحلیل محتوا، فرضیه نوشتار حاضر آن است که این روزنامه خواستار ورود زنان به عرصه‌های اجتماعی در چارچوب شریعت رایج و سنت‌ها و هنجارهای جامعه ایران بود و تلاش داشت تا به سمت تقابل دینی پیش نرود. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد روزنامه شکوفه با پایبندی به نهاد خانواده و تقویت هویت ملی و تأکید بر ورود زنان به عرصه‌های اجتماعی به طرح مباحثی مانند تربیت و تحصیل زنان، رد خرافات و خرافه‌پرستی، ترویج امتعه وطنی، حفظ‌الصحه زنان، خانه‌داری، ازدواج و زناشویی می‌پرداخت و در آنچه به موضوع حجاب ارتباط می‌یافت اصرار بر پوشش کامل بانوان با استناد به آیه حجاب بود.

**کلیدواژگان:** شکوفه، زنان، مطبوعات، حجاب، تحصیلات

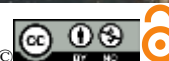
**شیوه استناددهی:** علیزاده، احمد، صدری، منیژه، قدسی‌زاد، پروین، و قره داغی، معصومه. (۱۴۰۴). معرفت اخلاقی و آموزش زنان مشروطه در روزنامه شکوفه. *فلسفه و اخلاق*، ۳(۱)، ۱-۱۶.

تاریخ ارسال: ۹ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۰ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱۰ خرداد ۱۴۰۴



© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

---

# Moral Knowledge and the Education of Constitutional-Era Women in the Newspaper Shokoufeh

1. Ahmad Alizadeh: Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran
2. Manijeh Sadri\*: Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran
3. Parvin Qodsizad: Department of Contemporary Islam, Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran, Iran
4. Masoumeh Gharahdaghi: Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran

\*Corresponding Author's Email: msadri@iaau.ac.ir

---

## Abstract

With the outbreak of the Constitutional Revolution, new discourses emerged in Iran, among the most significant of which were journalism and the publication of periodicals under women's names. The newspaper Shokoufeh represents the second experience of women's journalism in the post-Constitutional period and is examined in this article through the method of content analysis. The principal research question asks which themes and issues were addressed by Shokoufeh, and what ideals and objectives its contributors pursued within their intellectual framework. By reviewing the issues of Shokoufeh and applying content analysis, the central hypothesis of this study is that the newspaper advocated women's entry into social spheres within the framework of prevailing Sharia, traditions, and social norms of Iranian society, while seeking to avoid moving toward religious confrontation. The findings indicate that Shokoufeh, while remaining committed to the institution of the family, strengthening national identity, and emphasizing women's participation in social arenas, addressed topics such as women's upbringing and education, the rejection of superstitions and superstition, the promotion of domestic products, women's hygiene and health, household management, marriage and marital relations, and, with regard to the issue of veiling, insisted on complete coverage for women by citing the Qur'anic verse on hijab.

**Keywords:** *Shokoufeh; women; press; hijab; education.*

**How to cite:** Alizadeh, A., Sadri, M., Qodsizad, P., & Gharahdaghi, M. (2025). Moral Knowledge and the Education of Constitutional-Era Women in the Newspaper Shokoufeh. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(1), 1-16.

---



Submit Date: 28 January 2025

Revise Date: 03 May 2025

Accept Date: 10 May 2025

Publish Date: 31 May 2025



© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

## Extended Abstract

The emergence of women's journalism during the Constitutional period in Iran represented a critical transformation in public discourse, as it enabled women to articulate social, educational, and moral concerns within a rapidly changing sociopolitical context. The newspaper *Shokoufeh*, published under the management of Maryam Amid (Mazīn al-Saltaneh), constituted the second sustained experience of women's journalism in the post-Constitutional era and played a distinctive mediating role between tradition and reform. This study approaches *Shokoufeh* as both a cultural text and a social project, asking which themes dominated its content and what ideals its contributors pursued within their intellectual and normative framework. Drawing on a near-complete corpus of the newspaper's issues and applying qualitative content analysis, the article situates *Shokoufeh* within the broader landscape of early twentieth-century Iranian women's press while distinguishing it from both its predecessor (*Danesh*) and later, more radical women's periodicals. Prior scholarship has addressed women's social demands in the Constitutional era, the ideal woman as portrayed in *Shokoufeh*, and the tension between tradition and modernity in women's journals, yet these studies have tended to focus on selective dimensions rather than the integrated moral-educational discourse of the newspaper (5-9). By emphasizing the newspaper's moral epistemology and its sustained engagement with education, family, national identity, and hijab, this article argues that *Shokoufeh* articulated a cautious but coherent vision of women's social participation grounded in Sharia, prevailing customs, and a reformist—rather than confrontational—approach to change.

Methodologically, the research is based on library study and systematic content analysis of the newspaper's articles, editorials, reports, announcements, and visual materials, with *Shokoufeh* itself serving as the primary source. The analytical strategy combines descriptive reading with thematic coding in order to identify recurring concepts, normative claims, and rhetorical patterns. The study also contextualizes these findings through limited reference to secondary research on women's education, press history, and Constitutional-era reforms, without allowing later interpretations to overshadow the internal logic of the newspaper itself (5, 10). The analysis reveals that the editorial stance of *Shokoufeh* was shaped by acute awareness of Iran's social constraints and by deliberate alignment with religious norms, which enabled the journal to circulate with relatively limited opposition. Rather than advocating abrupt structural change, the newspaper sought gradual moral and educational reform, believing that women's advancement must occur within the accepted boundaries of family, religion, and national culture. This methodological emphasis on the newspaper's own discourse allows the article to reconstruct *Shokoufeh* not merely as a historical artifact, but as an internally consistent reform project rooted in ethical pedagogy.

One of the most prominent thematic clusters in *Shokoufeh* concerns women's education and literacy, which the newspaper framed as the cornerstone of both family stability and national progress. Education was presented not as a means of individual emancipation detached from social roles, but as a moral and practical necessity enabling women to become better mothers, wives, and managers of household life. Articles consistently argued that ignorance among women constituted a principal cause of Iran's social backwardness and that educating girls was indispensable for producing disciplined, healthy, and morally upright future generations. While *Shokoufeh* affirmed women's intellectual capacity and rejected any inherent inferiority, it simultaneously emphasized male guardianship and obedience within the Qur'anic framework, invoking religious texts to justify a complementary—rather than egalitarian—gender order (7). The newspaper's extensive coverage of girls' schools, examinations, curricula, and inspections by the Ministry of Education demonstrates its commitment to institutionalizing female education, even as it resisted calls for women's political participation or suffrage. In this sense, *Shokoufeh* articulated a pedagogy of "measured

enlightenment,” in which knowledge served moral refinement and social harmony rather than individual autonomy.

Closely related to education was the newspaper’s sustained engagement with ethics, family life, and domestic management. *Shokoufeh* constructed an ideal model of womanhood grounded in religious faith, good character, cleanliness, moderation, and emotional discipline. Moral education was repeatedly prioritized over formal religiosity, with editors asserting that ethical conduct without moral refinement rendered religious observance ineffective. Articles on marriage and marital relations emphasized companionship, mutual respect, and informed choice, criticizing forced or uninformed marriages while still rejecting premarital social interaction outside strict boundaries. Employment for women outside the home was generally discouraged, except in limited professions such as nursing, which were deemed compatible with women’s perceived nature and familial responsibilities. This ethical framework extended to everyday practices, including hygiene, childcare, household economy, and interpersonal relations, all of which were presented as domains through which women could exercise moral agency and contribute to social order (8). Through these discussions, *Shokoufeh* positioned the household as the primary site of women’s influence and reform, thereby reinforcing the family as the moral nucleus of society.

Another central axis of *Shokoufeh*’s discourse was nationalism and economic patriotism, particularly expressed through advocacy for the consumption of domestic products and support for national industries. The newspaper actively promoted women’s participation in patriotic initiatives such as the activities of the Anjoman-e Hemmat-e Khavatin, encouraging the use of Iranian textiles and boycotts of foreign goods as expressions of moral and national responsibility. Patriotism was framed as a religious and ethical duty, encapsulated in the notion that love of the homeland constituted an element of faith. Reports on crises, foreign intervention, and economic exploitation appealed to women’s moral sensibilities and urged them to contribute to national resilience through consumption choices, charitable action, and moral solidarity (6). By linking domestic practices to national survival, *Shokoufeh* expanded women’s social significance without challenging established gender hierarchies, thereby integrating nationalism into its broader moral-educational project.

The most sensitive and ideologically charged theme addressed by *Shokoufeh* was hijab, which the newspaper treated as a non-negotiable religious obligation and a cornerstone of social order. Unlike later women’s journals that questioned or reinterpreted veiling practices, *Shokoufeh* consistently defended full coverage for women, grounding its arguments in Qur’anic injunctions, moral philosophy, and concerns about social stability. Hijab was presented not merely as a personal religious duty, but as a collective ethical safeguard that preserved family integrity, reduced social corruption, and distinguished Islamic society from Western models deemed incompatible with Iranian culture (9). Any form of unveiling or imitation of European customs was depicted as a threat to moral order and national identity. At the same time, the newspaper acknowledged the importance of women’s dignity and respect, arguing that adherence to hijab enhanced women’s social value rather than diminishing it. This uncompromising stance illustrates *Shokoufeh*’s broader strategy of reform through moral reinforcement rather than normative rupture.

In conclusion, *Shokoufeh* can be understood as a formative yet transitional voice in the history of Iranian women’s thought, articulating a vision of women’s advancement that was simultaneously reformist and conservative. By prioritizing education, moral cultivation, family cohesion, national loyalty, and strict observance of hijab, the newspaper sought to improve women’s status without destabilizing the religious and social foundations of Iranian society. Its discourse reveals both the possibilities and limitations of early women’s journalism: while it expanded the scope of women’s public engagement and legitimized their voices in print, it also circumscribed their aspirations within carefully defined boundaries.

روزنامه‌نگاری زنان و طرح مباحث مربوط به نسوان در قالب نشریه و به شکل مکتوب یک اقدام نوآورانه بود که با احتیاطات فراوان اجرا شد. اولین روزنامه زنان در ایران دانش بود و پس از آن شکوفه منتشر گردید. شکوفه در طول چهار سال انتشار خود به طرح مقالات و مطالب متعددی پرداخت و تلاش داشت تا تغییری در نگرش جامعه مردسالار ایران نسبت به زنان داشته باشد. با این حال نویسندگان آن از شرایط حاکم بر ایران آگاه بودند و آنها بر خلاف سنت و شریعت، مطلبی در روزنامه درج نمی‌کردند. همین هماهنگی با هنجارها و سنت‌های جامعه سبب گردید تا این نشریه مخالفان کمتری داشته و در فضای نسبتاً آرامی به طرح خواسته‌ها و اهداف خود اقدام نماید. در پژوهش حاضر تقریباً همه شماره‌های نشریه شکوفه (به جز چند شماره که خارج از دسترس نگارنده بود)، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. منابع اصلی مورد استناد مستقیماً نسخه‌های روزنامه شکوفه است و جز چند مورد استناد به تحقیقات صورت گرفته، شماره‌های این روزنامه معیار این پژوهش می‌باشد. یک مجموعه تقریباً کامل تر از طرف کتابخانه ملی ایران با عنوان «روزنامه شکوفه به انضمام دانش» در اختیار محققین قرار گرفته که نگارنده در تدوین این مقاله بیشتر از همین مجموعه استفاده کرده و نیز در مواردی از نسخه‌های موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بهره برده است. با این حال در این مجموعه نیز چند شماره وجود ندارد و در مواردی خصوصاً در آنچه به نوشته‌های تصاویر و کاریکاتورها مربوط می‌شود کاملاً ناخواناست. روش کار در این پژوهش، کتابخانه‌ای و روش تحقیق، تحلیل و توصیف مقالات و مطالب نشریه شکوفه (4-1) است.

در آنچه به پیشینه پژوهش مربوط می‌شود تحقیقات مختلفی صورت گرفته است، با این حال این پژوهش‌ها وجه افتراق اساسی با نوشتار حاضر دارند و در هر کدام به جنبه‌هایی از آن پرداخته‌اند. کتابی با عنوان «مزین السلطنه و روزنامه شکوفه» (5) منتشر گردیده که بیشتر رونویسی برخی مقالات و نوشته‌های مهم روزنامه شکوفه است. مقاله‌ای با عنوان «مطالبات اجتماعی و فرهنگی زنان در دوره مشروطه تا سلطنت رضاشاه» (6) چاپ شده که متفاوت از نوشتار حاضر است. مقاله «زن ایده‌آل از منظر نشریه شکوفه» (7) به شرح ویژگی‌های زنی می‌پردازد که مورد تأیید و پسند گردانندگان شکوفه بوده است. مقاله «نخستین تلاش‌ها در ارتقای دانش و بینش زنان ایران» (8) به جنبه‌های کلی‌تری از موضوع پرداخته است. همچنین، مقاله «سنت و مدرنیته در آینه روزنامه‌های دانش و شکوفه» (9) بحث تقابل سنت و مدرنیته در دو روزنامه دانش و شکوفه را مطرح کرده است. مهم‌ترین نوآوری این پژوهش تأکید بر مقوله‌های مهم جریده شکوفه و شرح و بسط، تحلیل و مقایسه آنها و شرح اظهارات و دیدگاه نویسندگان این جریده به موضوع حساس جامعه یعنی مقوله «حجاب» است که به تفصیل واکاوی شده است.

### نگاهی به روزنامه شکوفه

شکوفه به عنوان دومین روزنامه زنان به مدیریت و صاحب‌امتیازی مریم عمید ملقب به مزین السلطنه در اواخر دوره قاجار منتشر می‌شد. مزین السلطنه درسمان متولد (۱۳۰۰ق/۱۲۶۱ش) شد و وابسته به طبقات بالای جامعه بود. او بسیاری از مطالب نشریه را خودش می‌نوشت و تلاش داشت از حقوق زنان در چارچوب قواعد دینی دفاع کند. این نشریه در چهار صفحه هر دو هفته یکبار در قطع رحلی منتشر می‌شد و اولین شماره آن در ذیحجه ۱۳۳۰ق/۱۲۹۱ش چاپ گردید (10). درباره چارچوب و اهداف آن آمده است که شکوفه: «روزنامه‌ای است اخلاقی، ادبی، حفظ‌الصحة اطفال، خانه‌داری، بچه‌داری، مسلک مستقیمش تربیت دوشیزگان و تصفیه اخلاقی راجع به مدارس نسوان - مقالاتی که با مسلک جریده موافقت داشته باشند پذیرفته می‌شود.» در بیشتر شماره‌های سال اول در آخر صفحاتش کاریکاتور و تصویر چاپ شده است که در انتقاد از شرایط زنان در جامعه بود. مزین السلطنه درباره انتشار این نوع از کاریکاتورها نوشته است: «هر نمره که اقتضاء نماید کاریکاتور اخلاقی و حفظ‌الصحة و بشریتی تشکیل

می‌شود اگر چه اسباب خیلی ضرر است و از بابت اینکه کاغذ و سایر لوازم دیگر خیلی گران شده است و اداره متضرر شده است» (شکوفه، سال ۳، شماره ۸، ص ۲). کاریکاتورها بیشتر به دنبال نقد اجتماعی و بیان دغدغه‌های جامعه بودند. مسائلی مانند مشکلات خانوادگی، تفاوت آموزش به شیوه قدیم و جدید، مراجعه به رمال، وطن دوستی، نکات بهداشتی، چشم‌پوشی و خودکشی با تریاک که در آن زمان بسیار رایج بود از موضوعات کاریکاتورها هستند (ترابی، ص ۱۶). بیشتر نویسندگان این روزنامه از زنان بودند، کسانی مثل شهناز آزاد همسر ابوالقاسم خان آزادمراغه‌ای، فانیه حاجیه مدیر دبستان حرمتیه سادات و ملکه تاج خاتون مسئول تفتیش مدارس نسوان از همکاران این نشریه بودند. مردانی هم مانند میرزاصادق خان (ادیب‌الممالک فراهانی) که خودش روزنامه داشت، در شکوفه مطلب می‌نوشت. اما دایره مخاطبان شکوفه تنها به زنان محدود نمی‌شد و گردانندگان آن تلاش می‌کردند تا مردان را هم به مسئولیت اجتماعی خود آگاه کنند (همان، صص ۱۷ و ۱۸).

### سوادآموزی و آموزش زنان – توجه به آگاهی بانوان

مطالب شکوفه با گزارش «اعلان امتحان مدرسه مبارکه ام‌المدارس» آغاز می‌شود. مزین السلطنه تفاوتی میان استعداد و توانایی زن و مرد قائل نمی‌شود و توصیه می‌کند که آموزش و تعلیم برای همه زنان فرض است، چنانچه پیغمبر اکرم تحصیل علم را فریضه برای هر «مسلم و مسلمة» فرموده است. مزین السلطنه از فواید علم‌آموزی برای بانوان صحبت می‌کند و تلاش دارد تا پدران و شوهران را قانع کند که زنان با تحصیلات خوشبخت و محبوب شوهرانشان می‌شوند. نویسنده به موردی اشاره می‌کند که موضوع اشتغال و اقتصاد خانواده‌هاست، او می‌گوید اگر زنان باسواد شوند خواهند توانست در معیشت روزمره با شوهران خود همکاری نموده و خانواده‌ای به لحاظ اقتصادی قوی تشکیل دهند (شکوفه، سال ۱، ش ۱، صص ۲ و ۳). با این حال او اختیار مستقلی برای زنان قائل نمی‌شود و به مصداق آیه مبارکه «الرجال قوامون علی النساء بما فضل الله بعضهم علی بعض و بما انفقوا من اموالهم» مردان را حارث و پاسبان زنان و در حقیقت مربی و تربیت‌کننده آنها معرفی می‌کند. او به زنان توصیه می‌کند بر طبق نص صریح قرآن آنها باید در قید اطاعت شوهر باشند (شکوفه، سال ۲، ش ۲۱، ص ۴). تأکید بر رعایت سنت و شریعت و تعهد بر حفظ وضع موجود سبب گردید تا این روزنامه دیدگاه‌های محتاطانه‌ای داشته باشد، با این حال آگاهی‌بخشی و بیداری بانوان را از اهداف اصلی خود می‌دانست. مزین السلطنه اعتقاد داشت آنچه اهمیت دارد ایجاد جرایدی است که به نام زنان منتشر می‌شود. او روزنامه را «زبان ملت» می‌گفت و در مقاله‌ای با عنوان «منافع روزنامه از برای خواتین محترمه» اطلاعات و آگاهی‌های ارائه شده توسط روزنامه‌ها را مخصوصاً برای خواتین بسیار مهم و اساسی می‌دانست (شکوفه، سال ۱، ش ۱، ص ۲). در روزنامه شکوفه مزین السلطنه مباحثی جنجالی و فراتر از تعهد خود را طرح نمی‌کرد، چنانچه درباره رفع حجاب، حق رأی زنان، تساوی حقوق زن و مرد و یا دخالت بانوان در سیاست و اجتماع تقریباً صحبتی نمی‌شود. به طور خلاصه مزین السلطنه چارچوب اهداف خود از انتشار شکوفه را به این شکل بیان کرده است: «در این جریده به غیر از علم اخلاق و آداب تربیت اطفال و حفظ الصحه، مختصری برای آنها و ترک عادات بد از قبیل دروغ‌گویی، کینه‌جویی، پس‌فطرتی، بی‌ناموسی، لامذهبی... و سایر اعمال و افعال قبیحه و آداب شنیعه از روی دلایل صحیه و آداب خانه‌داری و تشویق به هنرهای لازمه و ذکر احوالات بعضی از زنان جلیله عقیقه صالحه روزگار و بعضی از نصایح چیز دیگری نوشته نشود» (همان، ص ۳). این روزنامه یکی از ضروریات‌های داشتن زندگی آرام را کسب بعضی از علوم و صنایع می‌دانست. مقصود از علوم و صنایع مهارتهایی بود که از طریق تجربه و سواد زندگی به دختران منتقل می‌شود. بنابراین یکی از ویژگی‌های زن ایده‌آل از دید شکوفه آموزش سواد زندگی به صورت علمی و تجربی و انتقال آن به فرزندان بود. به همین دلیل است که در تعریف دختر خوب بر فراگیری «صنایع یدی» و یادگیری فنون خانه‌داری تأکید می‌کرد (۷).

مزین السلطنه شکوفه را روزنامه‌ای برای مدارس دختران می‌دانست و از تمام خانم‌های ایرانی و خصوصاً مدیران مدارس می‌خواست در نشر و توسعه روزنامه که برای پیشرفت و ترقی زنان کشور است اهتمام جدی داشته باشند: «بخصوص مدیران مدارس که این جریده تعلق به آنها دارد از برای شاگردان خود بگیرند و بخوانند به جهت اینکه روزنامه از برای تنبّه و آگاهی یعنی تغییر اخلاق از بهترین وسیله است» (شکوفه، سال ۲، ش ۱۸، ص ۲). در روزنامه شکوفه اعلانات مربوط به مدارس نسوان منتشر می‌گردید که در آن دستورالعمل‌ها و مواد قانونی وزارت معارف نسبت به مدارس نسوان منتشر می‌شد، مثلاً در شماره یازده سال اول شرح گزارش امتحانات مدرسه دوشیزگان وطن، مدرسه مبارکه حشمتیه دوشیزگان، مدرسه مبارکه تربیت‌البنات و مدرسه حرمتیه در آن درج گردید (شکوفه، سال ۱، ش ۱۱، ص ۲). مزین السلطنه در این گزارشات فضای مثبتی را به تصویر می‌کشید و از پیشرفت‌ها و موفقیت دختران در این امتحانات اظهار خوشوقتی می‌کرد. چارچوب کلی و خواسته اصلی گردانندگان روزنامه معرفت‌آموزی بانوان بود و گزارش پی‌درپی اعلان‌های وزارت معارف و شرح گزارشات از مدارس دخترانه خصوصاً در شماره‌های سال اول روزنامه، بیانگر اهمیت این موضوع است. مزین السلطنه خود مدیر مدرسه‌ای به نام «مزینیه» بود و اعلان‌ها و شرایط این مدرسه را در شکوفه چاپ می‌کرد. همچنین او مفتش و بازرس مدارس دختران بود و شرح این بازرسی‌ها و نظرات و پیشنهادات خود به وزارت معارف را از طریق روزنامه‌اش منعکس می‌کرد. چنانچه در یک مورد به وزارت معارف پیشنهاد داد برای همه مدارس، «پروگرام» و برنامه واحدی بدهند تا دروسی که در این مدارس تدریس می‌شوند بر اساس سلیقه شخصی مدیران آن مدارس نباشد بلکه براساس برنامه واحد وزارت معارف عمل گردد (شکوفه، سال ۱، ش ۱۳، ص ۲. همچنین: شکوفه، سال ۱، شماره ۱۲، صفحات ۴ تا ۱).

اعتقاد بر این بود که پیش از هر اقدامی در حوزه نسوان، آنها باید آموزش دیده و باتربیت شوند. در مقاله‌ای با عنوان «لایحه تبریك است که از سرکار خانم مدیره محترمه دوشیزگان وطن رسیده» نویسنده کشورهای اروپایی را مثال می‌زد که افزایش مکاتب و مدارس را وسیله ترقی ملت قرار داده‌اند، او توصیه می‌کرد در ایران هم حاکمیت و دولت بر توسعه هر چه بیشتر مدارس بویژه مدارس نسوان توجه و اهتمام جدی داشته باشند. در این دیدگاه اگر دختران تعلیم علوم و معارف را ننموده و تحصیل صنایع لازم را نکنند و از آداب خانه‌داری، بچه‌پروری و امورات خانواده بی‌اطلاع باشند، انتظام حال و ترقی و استقلال مملکت از جمله محالات خواهد بود. با این حال مزین السلطنه از شرایط حاضر زنان در مقایسه با پیش از مشروطیت بسیار راضی است. او با اظهار خرسندی از فرصتی که برای بانوان ایجاد شده است می‌نویسد: «شکر خدای روزی را در ایران دیدیم که طایفه نسوان با کمال آزادی دارای مدارس ابتدایی و مقدماتی و حتی صاحب جریده شدند. امیدواریم که از مرحمت معارف پروران عنقریب پرده جهل به کلی از قلب این طایفه برطرف شود. اگر درست دقت شود خواهیم دید که سبب عقب ماندنمان از قافله تمدن فقط جهل نسوان است و بس» (شکوفه، سال ۱، ش ۳، ص ۳). در مطلبی با عنوان «معارف زنهای ایران یکی از سرچشمه‌های بدبختی ما» به رواج خرافات و جادو در میان بانوان اشاره و این نوع کارهای رایج را در منافات با عقل و شرع تفسیر می‌کرد. آنچه شکوفه تبلیغ می‌کرد کسب کمالات و علم‌اندوزی بود و در این دیدگاه تنها تفاوت افراد با یکدیگر را در مقدار دانشی می‌دانست که کسب می‌کرد (شکوفه، سال ۱، شماره ۹، ص ۳).

گردانندگان روزنامه تمام توجه و تمرکز خود را معطوف به آگاهی و بیداری زنان کرده بودند، اما تفسیری که از آگاهی زنان می‌دادند تفسیری محدود و ناقص بود. آنها احتمالاً نمی‌توانستند درخواست‌هایی آرمانی داشته باشند و در چنین فضایی مجبور بودند بر حداقل‌ها تأکید کنند. در این حداقل‌ها گفته می‌شد کمترین نتیجه سوادآموزی برای زنان آن است که آنها خواهند توانست در امورات خانه‌داری و وظایف همسررداری بسیار موفق‌تر باشند. چنانچه پایه و جزء اعظم اساس حیات دنیوی و تربیت اولاد و تنظیم امورخانه و نظافت و تمیزی منزل و سایر کارهای دیگر بسته به وجود زنان است. اگر زنان آگاه و باسواد باشند، این وظایف را بسیار خوب و سعادت‌مندانه انجام خواهند داد (شکوفه، سال ۲، شماره ۱۹، ص ۲). در سلسله مقالاتی با عنوان «مدرسه چه نام است و شرایط او کدام است؟» بر اهمیت مدرسه و تلمذ و تهذیب اخلاق و تحصیل درست در آن تأکید

می‌کرد. گفته می‌شد مدرسی که دانش‌آموزان به آن داخل می‌شوند هم جنبه ظاهری دارد و هم جنبه باطنی و روحانی که باید مرتب و بر طبق اصول باشد. نویسنده اعتدال را در این زمینه پیشنهاد می‌کرد و خوش‌بینی بودن و رعایت حفظ‌الصحة دانش‌آموزان و معلمان را یکی از عوامل جدی بهبود کیفیت آموزشی و پیشرفت و ترقی در تحصیل می‌دانست (شکوفه، س ۱، ش ۹، ص ۳).

نشریات دیگری هم که پس از شکوفه منتشر شدند رسالت اصلی خود را مبارزه با جهالت و تنویر افکار بانوان اعلام می‌کردند، با این حال به نظر می‌رسید آگاهی بخشی به مردان حتی واجب‌تر از زنان بوده باشد و در این شرایط نه تنها مردان بلکه خود زنان هم هر نوع نگرش و سخن جدیدی را در تعارض و تخالف با شریعت تفسیر می‌کردند. از طرف دیگر این چالش ذهنی پیش می‌آید که بسیاری از زنان در این زمان بی‌سواد بوده و توانایی خواندن این نوع روزنامه‌ها که از لحاظ نگارش و محتوا ثقیل و در سطح بالایی بودند، نداشتند. در چنین فضایی امکان و کارکردی آرمانی برای این روزنامه‌ها نمی‌توان قائل شد و در واقع تأثیرات عملی و ملموس آنها در حیات زنان ایران بسیار کمتر از آن بوده است که تصور می‌شود. به عبارت دیگر انتشار روزنامه‌های زنان و طرح برخی مباحث و مطالب در آنها نوعی التقاط و مباحثه روشنفکری است که عمدتاً در سطوح بالای جامعه و متمرکز در پایتخت بود بدون اینکه اثراتی عمیق در بدنه اجتماع و در همه نقاط ایران داشته باشد. در سیزدهم ربیع‌الاول ۱۳۳۳ق/۱۲۹۳ش در مقاله‌ای به قلم خانم اعتضاد، نویسنده به موضوع تربیت، تحصیل و آموزش دختران در شهری مثل اصفهان پرداخت که در مقایسه در سطح نازلی در این زمان قرار داشت. او در این مکتوب نوشته است: «چه اندازه بدبختی برای اهل همچه شهری است، در یک زمانی که دوره ترقی است دختران امروز که مادران فردا خواهند شد، هنوز بوئی از تحصیل و تربیت به مشام آنها نرسیده باشد... فقط چیزی که دانستند این بود که دختران را در طفولیت خواهی‌نخواهی به یک مرد بی‌تناسبی شوهر بدهند... ای کاش اولیای امور توجهی به مدارس نسوان در همه جا مخصوصاً در اصفهان می‌نمودند بلکه زنان آن شهر هم از ترقی این عصر بی‌بهره [نمانند]» (شکوفه، سال ۳، ش ۵، ص ۲). گزارشاتی که از اصفهان می‌رسید بیانگر کمترین اثرگذاری اندیشه‌های روشنفکری بود، حاکمیت فکری محافظه‌کاری این شهر را محدود و در تقابل با هر نگرش نوینی قرار می‌داد. چنانچه صدیقه دولت‌آبادی در روزنامه زبان‌زنان، اصفهان را شهری بسته، متعصب و عصبانی توصیف کرده و از شرایط سخت آن شهر صحبت نموده است (زبان‌زنان، ۱۳۲۱، ش ۱، ص ۲). یکبار دیگر نامه‌ای به دفتر روزنامه رسید که در آن باز هم از شرایط تحصیل دختران در ولایات انتقاد می‌شد. این نامه از طرف میرزا ضیاء‌الدین ندیم‌باشی بود و در آن نوشته بود در شهری مثل انزلی که محل آمد و شد دول همجوار است یک مدرسه دوشیزگان وجود ندارد. مدرسه‌ای هم که به همت یک خانم معارف‌پرور باز شده بود به علت اهمال و بی‌همتی رجال انزلی متضرر شده و تعطیل گردید (شکوفه، سال ۳، ش ۳، ص ۲). مزین السلطنه این ایراد را متوجه مردان می‌کرد و معتقد بود تا معارف زنان در ایران ترقی نکند، ملت ایران نمی‌تواند پیشرفت کرده به جایی برسد. از طرفی او وضعیت همین تعداد اندک از مدارس دختران را نگران‌کننده و در شرایط پایینی توصیف می‌کرد، به گونه‌ای که این نوع مدارس تبدیل به مکانی برای معامله و مبادله شده‌اند: «یک خانه کوچک که اجاره کردند... یک تابلو هم در خانه آویخته است و اسم بامسمایی هم مدرسه فلان و فلان نوشته است، دیگر میانش چه خبر است و چه درس خوانده می‌شود معلوم نیست» (همان).

### وطن‌دوستی و وطن‌پروری – شرح برنامه‌های انجمن همت خواتین

توجه به مقوله وطن‌دوستی و وطن‌پروری از علایق جدی تمام نشریات زنان و از آن جمله شکوفه بود. در مقاله‌ای با عنوان «حب‌الوطن من‌الایمان» احتمالاً به قلم خود مزین السلطنه بر وطن‌خواهی و عصبیت نسبت به وطن تأکید می‌گردید. او وطن را جایی می‌دانست که انسان به آن تکیه دارد و معتقد بود انسان بی‌وطن مثل آدمی بی‌پدر و مادر است (شکوفه، سال ۴، شماره ۵، ص ۱). این روزنامه مخصوصاً با تأکید بر استفاده از منسوجات وطنی، زنان را دعوت می‌کرد تا با پوشیدن لباسهای وطنی خدمتی برای کشور خود کنند. در این زمینه شکوفه برنامه‌های انجمن همت خواتین را

تبلغ می‌کرد که بر استفاده از پارچه‌های وطنی تأکید داشت. این پارچه‌های وطنی از یزد، اصفهان، کاشان و کرمان به تهران می‌رسید و شکوفه با گزارش مراکز که پارچه‌های وطنی می‌فروختند و شرح اقدامات انجمن همت خواتین تلاش می‌کرد تا هر چه بیشتر مقوله وطن‌دوستی و توجه به کرباس‌های وطنی را پررنگ‌تر کند (شکوفه، سال ۳، ش ۱۷، ص ۱). در شماره ۱۱ و ۱۲ سال سوم، گزارشی از انجمن همت خواتین بدست داد که در آن تمام اهل انجمن با هم متحد شدند تا شاگردان مدارس و بستگان و دوستان خود را به پوشیدن پارچه‌های وطنی وادار کنند. در این جلسه گزارش گردید کارخانه‌هایی در اصفهان، کاشان، کرمان، شیراز، خراسان و رشت وجود دارد که مخصوص پارچه‌های وطنی است و از همه تجار و هموطنان ایرانی می‌خواستند در ترویج امتعه داخلی بکوشند (شکوفه، سال ۳، ش ۱۱، ص ۲). در مکتوبی از اصفهان، نویسنده شرحی از مزایای استفاده از منسوجات وطنی به دست داده و خانم‌ها را دعوت می‌کرد تا همواره از پارچه‌های میهنی استفاده کنند. او گفته است یک کارگاه مهم منسوجات در اصفهان است که پارچه‌های ابریشمی و پشمی در کمال نظافت و قشنگی در آن بافته می‌شوند، با این حال حتی اهالی اصفهان هم به آن توجه ندارند. نویسنده این موضوع را از چالش‌های جامعه ایران می‌دانست و تقلید و استفاده از پارچه‌های فرنگی را خلاف شعور فرهنگی کشور ذکر می‌کرد. در ادامه مزین السلطنه با تمجید فراوان از این مکتوب اصفهانی نوشته است: «الناس علی دین ملوکهم». به این مضمون که این شرایط را طبقات بالا و اولیای امور رواج داده‌اند و اگر آنها استفاده از پارچه‌های وطنی را در جامعه مد کنند، چندی نمی‌گذرد که منسوجات یزد و کرمان و اصفهان و سایر بلاد دوباره رواج می‌یابد (شکوفه، سال ۲، ش ۲۳، صفحات ۱ تا ۳). در این باره در مطلبی به قلم شهناز آزاد آمده است روزنامه‌ها می‌توانند زنان را آگاه نمایند تا خانم‌های ایرانی به استفاده از پارچه‌ها و امتعه میهنی اهتمام کنند. خانم آزاد بانوان را تشویق می‌کرد که آنها در هر جا استعمال پارچه‌های وطنی را تبلیغ نمایند و به مدیر روزنامه شکوفه پیشنهاد می‌داد: «خواهش می‌کنم که کم‌کم حتی الامکان در هر شماره فهرست چند تا از پارچه‌های وطنی را با قیمت و جای فروش آن بنگارند تا طالبین و طالبات رجوع نمایند» (شکوفه، سال ۴، ش ۵، ص ۳).

در یک مقاله دیگر با عنوان «لازمه مخدر قوی بی‌حسی عمومی است» گفته می‌شد کسانی که توجهی به شرایط جامعه و حوادث کشور ندارند، دچار تخدیرات غیبی و بی‌حسی فطری می‌شوند. یکی از این حوادث گرفتاری‌هایی بود که در مناطق شمال غرب ایران خصوصاً در ارومیه، خوی و سلماس پیش آمده بود. نویسنده با تأکید بر حس وطنخواهی تقاضا می‌کرد به کمک خواهران دینی خود که در این مناطق گرفتار اجانب شده‌اند بروند (شکوفه، سال ۳، ش ۱۸، ص ۱). مزین السلطنه حیات افراد را در حیات واقعی اجتماع می‌دانست و بر همراهی با وطنخواهان و مقاومت همه جانبه در برابر اجانب تأکید می‌کرد. حتی می‌گفت اگر جهاد برای زنان واجب می‌بود آنها را تشویق می‌کرد که به جنگ با اجانب و اشغالگران وطن بروند: «ای کاش ما هم مجاز در جنگ بودیم که کشته شدن به شرف هزار مرتبه بهتر است از زیست کردن به بی‌شرفی است» (همان، ص ۲). اما موضوعی که در چند شماره شکوفه دیده می‌شد کمبود چای و قند در بازار و احتکار آن توسط برخی تجار بود. این روزنامه گزارش داد خانم‌های ایرانی در انجمن همت ملتزم شده‌اند که از مصرف چای و قند خودداری کنند و امیدوار است دیگران هم به این انجمن محترم تاسی نموده ترک نمایند (همان). اگر چه نویسندگان شکوفه دولت و حاکمیت را مسئول مهار و کنترل بازار می‌دانستند با این حال در بدنه هیئت اجتماعی روحانیت را پیشرو و راهبر ملت برای عبور از بحرانهای داخلی معرفی می‌کردند. گفته می‌شد در شرایطی که در سراسر کشور قند و چای نایاب و احتکار شده است روحانیت می‌تواند مصرف آن را برای عموم مسلمین حرام و مغایرت با شرع اعلام کنند (شکوفه، سال ۳، ش ۱۷، ص ۳). نویسنده ارائه چنین فتاویی توسط روحانیت را عین وطنخواهی می‌دانست و در این باره گزارش مفصل دیگری از احتکار و گرانی کاغذ به دست داد که این احتکار حتی باعث گردید تا انتشار روزنامه برای مدتی به تأخیر بیفتد (شکوفه، سال ۴، ش ۱۱، ص ۱).

## ترقیات نسوان در دیگر کشورها

یکی از علایق روزنامه شکوفه توجه به ترقیات برخی کشورهای دیگر از جمله ژاپن بود. در آنچه به «ترقیات نسوان در ژاپن» مربوط می‌شد بر این موضوع تأکید می‌کرد که در این اواخر زنان ژاپنی ترقیات چشمگیری داشته و ملکه ژاپن شخصاً چند نفر از دختران را برای تحصیل علوم و معارف به ایالات متحده آمریکا فرستاده است (شکوفه، سال ۲، ش ۹، ص ۳). در یک گزارش دیگر با عنوان «نخستین کنگره نسوان مسلمان هندوستان» به شرح این کنگره مهم در هندوستان پرداخت. این کنگره در سال ۱۹۱۴م/۱۲۹۳ش تحت ریاست سلطان جهان بیگم و با هدف تعلیم و تربیت عموم نسوان مسلمان هندوستان تشکیل و متجاوز از سیصد نفر از زنان در آن شرکت کردند. روزنامه شکوفه اخبار کنگره نسوان و مشروح سخنرانی‌های سلطان جهان بیگم را چاپ می‌کرد که در آن مضرات نامحدود جهالت در دنیای اسلام را شرح و اظهار امیدواری می‌کرد تا زنان بتوانند به درجاتی از حقوق بشری دست یابند. در این سخنرانی‌ها گفته می‌شد در دین مبین اسلام حقوقی مانند حق مهریه، نفقه، رضاعت طفل، حق وراثت و غیره تماماً در جهت حمایت از نسوان بوده و اولویت در شریعت اسلام رعایت حقوق زنان می‌باشد (شکوفه، سال ۲، ش ۱۴، صص ۳ و ۴). از طرفی مزین السلطنه طی سلسله مقالاتی با عنوان «فلسفه زن و شوهری» تلاش می‌کرد تا با استناد به آیات قرآن و احادیث معصومین جایگاه و اهمیت مقام زنان در خانه و جامعه را تشریح کند. در این مقالات گفته می‌شد متأسفانه برخلاف دستورات شریعت اسلام، زنان مورد ظلم و اجحاف مردان قرار گرفته و از دستیابی به هر حقوقی محروم مانده‌اند: «حال اینکه حکمت حضرت احدیّت و فرمایشات حضرت رسالت چنین قضاوت فرمودند بلکه به عکس امر به محبت و عدالت و رأفت و رعایت فرمودند» (شکوفه، سال ۲، ش ۱۰، ص ۲).

## اخلاق و تربیت نسوان:

در آنچه به مقوله اخلاق و تربیت نسوان مربوط می‌شد شکوفه شرایطی را ذکر می‌کرد که آن را صفات گرانبهای یک زن و آرمان، الگو و هدف خود قرار می‌داد. اولین و مهمترین این صفات اعتقادات مذهبی و خدانشناسی افراد است. مزین السلطنه معتقد بود دین در اکثریت موارد می‌تواند عنصری سازنده برای زنان باشد و بی‌اعتقادی و بی‌دینی در هر حال مخرب نفس و مخرب جامعه خواهد بود. در این دیدگاه زنانی که باورهای دینی ندارند اولاد خود را برخلاف تمدن عالم تربیت می‌کنند. (شکوفه، سال ۳، ش ۱۹، ص ۲). او بر اهمیت تربیت نسوان تأکید می‌کرد با این شرح که در همه جا تربیت زنان از نگاه شکوفه تربیت دینی بود. اما علی‌رغم تأکید بر حفظ جایگاه دین و سنت مجبور می‌شود در مواردی زنان اروپا و آمریکا را الگوی زن ایرانی معرفی کند، چنانچه می‌گوید: «کلید سعادت و اقبال هر مملکت بسته به معلومات و تربیت زنان است به هر درجه بی‌علم باشند، بدبخت تر مثال ایران و به هر اندازه که عالمه باشند باسعادت تر مثل اروپا و خصوصاً آمریکا» (همان). مزین السلطنه اما به یک موضوع مهم درباره زنان اشاره می‌کند و آن اخلاق است. او حتی اخلاق را بالاتر از دیانت و تقوا می‌داند، چنانچه می‌گوید اگر یک نفر عالم و بافضل بوده و صاحب دیانت و خداپرستی باشد اما اخلاق نیک نداشته باشد، هر اقدام و عمل دیگر او بی‌مصرف خواهد بود (همان، صص ۲ و ۳). در این تحلیل اخلاق بالاتر از هر چیز دیگری قرار می‌گرفت و به زنان توصیه می‌شد آنها با مدیریت و اخلاق خوب و انسانی زندگی سعادت‌مندی را برای خود بسازند. در مقاله‌ای با عنوان «قسمت و بهره اخلاقی» گفته می‌شد در ایران متأسفانه اغلب بانوان از اخلاق خوب و داشتن مراودات انسانی بهتر بی‌نصیب و بی‌بهره‌اند و در مقام شوهرداری، بچه‌داری و خانه‌داری بسیار عقب‌مانده‌تر و ضعیف‌تر می‌باشند. دلیل آن هم این است که ازدواج در ایران اجباری بوده و اساس درستی ندارد. در این مقاله بر اخلاق خانوادگی تأکید شده و جدال میان عروس و مادرشوهر و خواهرشوهر تنها چیزی بود که در نهایت اساس یک زندگی خانوادگی را برهم می‌زد (شکوفه، سال ۳، ش ۷، صص ۱ و ۲). از دیگر مواردی که به عنوان ضعف اخلاق در میان زنان خوانده می‌شد «تقلید

بد» بود که آن را یک عادات ناپسند و چشم‌وهمچشمی خانم‌ها مطرح می‌کرد. نویسندگان شکوفه چنین مواردی را ناشی از اخلاق پایین خانواده‌های ایرانی می‌دانستند، آنها برداشتی گسترده از اخلاق داشتند و هر آنچه مربوط به زندگانی فردی و اجتماعی بود را در مقوله اخلاق تفسیر می‌کردند (شکوفه، سال ۱، ش ۵، ص ۳. همچنین: شکوفه، سال ۱، ش ۷، ص ۳). از نگاه این روزنامه یکی دیگر از مصادیق اخلاق بانوان، تمیزی و نظیف خانه و شست‌وشوی و رسیدگی به امورات منزل بود. در این باره نامه‌ای به امضاء افضل خانم به دفتر روزنامه رسید که در آن از لزوم اخلاق خوب برای زنان و تعاون و همکاری با مرد برای ساخت یک زندگی سعادت‌مند صحبت می‌کرد (شکوفه، سال ۱، ش ۴، صص ۱ و ۲).

در پاسخ به این پرسش هم که «دختر خوب کدام است؟» نوشت: دختر خوب آن است که از روی علم و دانش رفتار نماید، به مدرسه برود، تحصیل کند و مسائل دینی و صنایع یدی و غیره را یاد بگیرد. همچنین دختر خوب آن است که خوب خانه‌داری کرده و امورات خانه را بهتر انجام دهد (شکوفه، سال ۱، ش ۱۱، ص ۳). در شماره‌های بعدی دختری را به تصویر می‌کشید که وضو بگیرد، مسواک بزند، رعایت بهداشت کند، نماز را با آداب شریعت به جای آورد و پدر و مادر و معلمین خود را دعا کند (شکوفه، سال ۳، ش ۴، ص ۴). گردانندگان روزنامه تمام انتظاری که از یک زن داشتند به این موارد منتهی می‌شد و طرح بلندپروازانه دیگری را دنبال نمی‌کردند. در واقع آنها برنامه‌ای فراتر از شرایط عادی جامعه برای زنان و دختران نداشتند، در نگرش آنها رعایت شریعت و نماز و احکام اسلامی است که می‌تواند در تربیت درست بانوان کمک کند. با این ملاحظات مزین‌السلطنه و دوستانش نمی‌خواستند وضع موجود جامعه را بر هم زنند، بلکه آنها تلاش داشتند تا در همین شرایط پذیرفته شده و با اولویت خانه‌داری و زناشویی دختران، امکاناتی بهتری برای آنان ایجاد کنند. این امکاناتی بهتر فعلاً آن چیزی نبود که بعدها جراید دیگر زنان از آن صحبت می‌کردند مانند حق رأی زنان، تساوی حقوق، حق انتخاب و اشتغال زنان، حضور و ورود آزادانه زن به جامعه و کشف یا رفع حجاب. بلکه برعکس روزنامه شکوفه خواسته‌های محدودتری داشت و تنها بر تربیت اخلاقی زنان، اهتمام به تحصیل و آموزش آنها و رعایت حفظ‌الصحه و بهداشت عمومی و هماهنگی و سازگاری با هنجارهای پذیرفته شده جامعه تأکید داشت.

## اشتغال، ازدواج و زناشویی

از مطالب دیگر شکوفه موضوع ازدواج و زناشویی در ایران بود. در مقالاتی با عنوان «حیثیات زن و محسنات ازدواج» با تأکید بر ازدواج زنان و مردان و منع از تجرد، توصیه می‌کرد شرایطی که یک زن در ازدواج با مردان باید داشته باشد علاوه بر صفات حمیده و اخلاق پسندیده، آنها باید از علم خانه‌داری نیز آگاه باشند و نیز «دارای سواد و خط به قدر کفایت باشد که بواسطه مراجعه به کتب اخلاقیه، اخلاق خود را مهذب و ضمناً به رئوس مسائل دینیه و تکالیف زندگانی عارف گردد» (شکوفه، سال ۴، شماره ۱، ص ۴). همان‌گونه که دیده می‌شود سواد و خط برای زنان تا آن اندازه لازم دانسته می‌شد که در حیات واقعی و زندگی خانوادگی و زناشویی آنها به درد بخورد. در این روزنامه با اشاره به آیات قرآن و احادیث، زن و مرد را لباس یکدیگر می‌دانست و توصیه می‌کرد که برای پیشرفت و ترقی و تربیت فرزندان، زن و شوهر باید ملازم و دوست و متحد باشند و در چنین شرایطی است که فلسفه حقیقی زن و شوهر نمود پیدا می‌کند (شکوفه، سال ۲، ش ۱۰، ص ۱).

طرح کلی شکوفه آن بود که مردان در خارج از خانه کار کرده و مزد زحمات خود را برای اداره خانواده بیاورند. در چنین شرایطی وظیفه زن آن است که با مدیریت و اخلاق خوب شرایط بهتری را برای مرد فراهم بیاورد. نویسندگان شکوفه هیچ وقت از زنان نمی‌خواستند که خود مستقلاً به کار در خارج از منزل اقدام کنند، بلکه آنها همگام با سنت و شرایط موجود جامعه هر حرف و سخنی را با احتیاط و رعایت همه جوانب بر زبان می‌آوردند. روزنامه شکوفه شرایط معمولی که در ایران رایج بود را می‌پذیرفت که در آن مرد نان‌آور خانواده و زن تنظیم‌کننده و مدیر خانواده باشد. این روزنامه هنوز نقش مستقلی برای زنان در اشتغال و استقلال مالی قائل نمی‌شد و تنها بر خانه‌داری و کدبانو شدن خانم‌ها تأکید می‌کرد. شاید تنها

استثناء شغل پرستاری باشد که در برخی از شماره‌های شکوفه دیده می‌شد و این شغل را سازگارتر با روحیات زنان می‌دانست (از جمله: شکوفه، سال ۲، ش ۱۷، ص ۴). اما در آنچه به ازدواج مربوط می‌شد توصیه می‌کرد این ازدواج‌ها باید آگاهانه و با سنجش شرایط طرفین ازدواج باشد. آنها ازدواج‌های سنتی در ایران را ویرانگر و دور از قواعد انسانی و تمدن بشری می‌دانستند. در مطلبی با عنوان «معامله بی‌رؤیت اغلب اسباب ندامت است.» گفته می‌شد زن و شوهری که بدون آشنایی اطلاعی از همدیگر ازدواج می‌کنند، این ازدواج‌ها اغلب باعث خسران و نابودی شده و سرانجام خوبی نخواهند داشت (شکوفه، سال ۳، ش ۱۹، ص ۴). در جای دیگری هم نوشت: «حکایت وصلت و نکاح و مزاجت اهل ایران مثل معامله در بستر است، در واقع فرو رفتن در دریاست و بیرون آوردن صدف است. ممکن است مروارید باشد یا مهرهای دیگر» (شکوفه، سال ۲، ش ۲۰، ص ۲). نویسندگان شکوفه اصرار داشتند که عروس و داماد پیش از ازدواج آشنایی کاملی از همدیگر داشته و بتوانند شرایط و خواسته‌های خود را مطرح نمایند. اما این روزنامه در بیان نظرات خود دچار نوعی تناقض نیز می‌شود. از یک طرف این اظهارات را بیان می‌کند و از طرف دیگر بر حذف هر نوع رابطه تأکید می‌کرد و در آنچه به «فلسفه حجاب» مربوط بود، گفته می‌شد ازدواج‌های دختران و پسران به خواست و اراده خودشان به دلیل همان رفع حجاب بوده و «اگر مسأله حجاب در میان نبود نه این دختر و پسر همدیگر را می‌دیدند و نه این بدبختی و سپه‌روزگاری مادام‌العمری از برای آنها تشکیل می‌شد» (شکوفه، سال ۲، ش ۲۳، ص ۴).

این روزنامه در مورد دیگری مطلبی را چاپ کرد که در آن دختری با جزئیات کامل وضعیت خود و انتظاراتی که از شوهر آینده‌اش داشت را مطرح می‌کرد. این موضوع با عنوان «یک دختر یک ملت» که به نقل از جریده رعد در روزنامه شکوفه منتشر گردید، دختر مسلمان عثمانی را به تصویر می‌کشید که شرایط زناشویی و اینکه چه قسم شخصی می‌تواند از او خواستگاری کرده و به شوهری او نازل آید را شرح می‌داد. این دختر پس از شرح مفصل مشخصات خود می‌گوید شوهر آینده او باید در یک رشته از علوم دکتر بوده و در زیر بیرق وطن جنگیده باشد. زیبا و وجهه مردانه داشته و در عدلیه برای او محکومیت حقوقی و جزائی ثبت نشده و اخلاق شایسته‌ای داشته باشد (شکوفه، سال ۳، ش ۷، صفحات ۴ تا ۴). این شرایط اگر چه آرمانی به نظر می‌رسید با این حال الگویی از یک زن و شوهر موفق را ترسیم می‌کرد که عائله آبرومندی تشکیل داده و با اخلاق حسنه زندگی می‌کنند. سرانجام روزنامه شکوفه از قول دختر عثمانی نوشت: «یک دختر جوان یعنی یک عضو ضعیف هیئت اجتماعیه... در موقعی که می‌خواهد اختیارات خود را به یک مردی تفیض کند علم، لیاقت، امانت و سایر صفات حسنه او را در نظر گرفته می‌گوید. بعد از مسلم داشتن این صفات ممکن است حائز دریافت اختیارات من شود» (همان، ص ۴).

## حجاب زنان:

تأکید و توجه بر حجاب زنان از محوری‌ترین مباحث شکوفه بود. در این اظهارات مخصوصاً در آنچه به تربیت دختران مربوط می‌شد سخت‌گیری بیشتری اعمال می‌کرد. مخصوصاً به پدران و مادران توصیه می‌کرد نظارت بیشتری در کار دخترانشان داشته و در هر موردی بنا به میل و خواسته آنها رفتار نکنند: «اختیارات دختران را به خودشان واگذار نکنید، یعنی هر چیزی میل اوست رفتار کنید. دختر دلش می‌خواهد برود خیابان لاله‌زار مغازه شیک گردش بکند اگر بگویم نرو دلتنگ شده... یا امروز دلش تنگ است می‌خواهد برود لب پش بام با همسایه‌ها صحبت کند و از این قبیل. خانم من هیچ کدام از اینها از شرف شماها و ناموس شماها بهتر نیست» (شکوفه، سال ۳، ش ۶، ص ۳). این اظهارات و تأکید بر بر واژه‌هایی همچون ناموس و شرف نشان فاصله‌گذاری بسیار زیاد روزنامه شکوفه با طرخی بود که بعدها در دیگر نشریات زنان مانند زبان‌زنان، جهان‌زنان و مخصوصاً عالم‌نسوان ظاهر شد. در روزنامه شکوفه نویسندگان آن نگرش محتاطانه‌تری در قیاس با جراید بعدی داشتند و تمام آنچه دنبال می‌کردند در چارچوب شریعت رایج و سنت موجود جامعه ایران تفسیر می‌شد. مزین السلطنه خود در یک سخنرانی در مدرسه مزینیه، به دانش‌آموزانش اطمینان

می داد تنها راه نجات و رستگاری زنان اطاعت از قواعد و دستورات دین است (همان). از مهمترین این دستورات موضوع حجاب بانوان بود. تفسیرها و برداشت‌های متفاوت از حجاب چالش بزرگ جهان اسلام بود و هر رویارویی و موضع‌گیری در نهایت به موضوع «حجاب» ختم می‌شد. دیدگاه مزین السلطنه همان بود که در جامعه رایج بود، حتی حذف روبنده و آزاد گذاشتن صورت را مرادف با بی‌حجابی و بی‌عصمتی زن تفسیر می‌کرد. چنانچه در یک مورد نوشت: «تصور بفرمایید در واگن که سوار می‌شوند مثلاً... دو نفر می‌توانید پیدا کنید که حفظ شرف خودشان را داشته باشد. تمام با لباس‌های شیک یا جوراب‌های توری اوربسی روباز فرنگی، چادرهای اطلس، روهای باز و ابداً هیچ خیال نمی‌کنند که آیه مبارکه حجاب برای ما زندهای مسلمان نازل شده، اقلأ قدری ملاحظه مذهب خود را بکنید» (همان). در یک مقاله دیگر با عنوان «شرط انسانیت و فضیلت ادب و تربیت» گفته می‌شد رعایت ظاهر شریعت و طریقه مذهب از اولویتهای یک جامعه اسلامی است و یکی از مهمترین ظواهر شرع، قانون حجاب است که زنان ملزم به اطاعت از آن می‌باشند. نویسندگان این الزام به رعایت حجاب را نشانه ادب و احترام بانوان به جامعه می‌دانست و می‌گفت اگر زنان ظاهر شریعت را حفظ نکنند و در کوچه و بازار حجاب را از میان بردارند و در ارتباط با مردان اجنبی حدود شریعت را مراعات نمایند، چنین خانم‌هایی در این دیدگاه خارج از حدود ادب و تربیت می‌باشند (شکوفه، سال ۳، ش ۸، ص ۲). در این تأکیدات بر رعایت حفظ ظاهر دین و با وجود وسعت و گستردگی حوزه شریعت، تنها حجاب را معیار و سنجش اسلام‌پذیری در جوامع اسلامی تبلیغ می‌کردند. این برداشت در تمام جهان اسلام صادق بود که در آن ظاهر دین را در هر حال با موضوع زنان تفسیر می‌کردند. این التقاط شریعت با مسأله زنان، نگرانی‌ها، تضادها و چالش‌های زیادی را سبب گردید و برداشتها و تفسیرهای متفاوتی را به دنبال داشت. به نظر می‌رسد از آن لحاظ که مجتهدین و علمای اسلام‌شناس همگی مگر استثناء از مردان بودند آنها تفسیر مردانه از اسلام را غالب جهان اسلام کرده باشند و نیز حس مالکیت و سلطه بر زنان با استناد به آیات قرآن در پرده‌پوشی و رعایت حجاب عامل دیگری است که اسلام و احکام اسلامی را در پیوند و یا مساوی با زنان دانسته‌اند. نگرش عمومی جامعه ایران نسبت به حجاب در این دوران همان بود که مزین السلطنه بیان می‌کرد و وقتی این نگرش با استناد به دین بیان می‌شد تأکید بر آن قوی‌تر و محکم‌تر می‌گردید. در یکی از شماره‌های این روزنامه آمده است: «به چه طریقه و مذهب صحیح است که در معبر عام قرق اسلامی را شکسته، پرده اسلام را دریده، بدون پرده و حجاب فتح هر باب کرده و بر ضد آیه شریفه... خانم‌ها هر چه زیور و زینت و لباسهای شیک و خودسازی دارند از برای مردهای نامحرم در بازار و خیابانها و معبرها دارند با آن حرکات و سکنات مخصوص» (شکوفه، سال ۱، ش ۱۵، صص ۲ و ۳).

علی‌رغم این اظهارات، مزین السلطنه و دوستانش یک کارکرد اجتماعی هم برای دین قایل بودند. آنها اعتقاد داشتند عمل به شریعت اسلام در آنچه به موضوع زنان مربوط می‌شود باعث تنظیم و ایجاد تعادل در جامعه خواهد بود. در یک تحلیل دقیق، نویسنده به حمایت از حجاب اسلامی پرداخته و زنان را توصیه به شریعت و پابندی به رعایت آیه حجاب می‌کرد. در این مقاله، هویت، شخصیت و اعتبار غیرت و عصیت هر ملتی را در موافقت و مناسبت با فلسفه دین و مذهب و آیین شریعت آن ملت و مملکت تفسیر کرده و گفته می‌شد هر نوع عصیبتی که خارج از حدود مذهب و اساس شریعت و مسلک آن مملکت باشد از فلسفه عقل خارج می‌باشد (شکوفه، سال ۲، ش ۲۲، ص ۱). او به زنان توصیه می‌کرد آنها نباید در هیچ کاری تقلید از ممالک خارجه و اروپا نمایند، چرا که آنها در دین، مذهب و عادات مملکت خودشان حجاب و پرده‌پوشی ندارند و خواسته‌ها و ارزش‌های آنها به کل متفاوت از ماست. مزین السلطنه خود موضوع حجاب را به هنجارها و عاداتهای جامعه منتسب می‌کرد که این عاداتها و هنجارها هم از شریعت الهام گرفته‌اند. او رفع حجاب را در حال نمی‌پذیرد چرا که در آن صورت جامعه از شرایط عادی و طبیعی خود خارج شده و انضباط اجتماعی به هم می‌خورد. مزین السلطنه معتقد بود حجاب در ایران تبدیل به یک عادت و فرهنگ اجتماعی شده و هر نوع دستکاری در آن شرایط زنان را بدتر خواهد کرد. از طرف دیگر او به آیه حجاب و دستورات شریعت استناد می‌کرد و می‌گفت: «از جمله... قوانین مسلمانه که قرآن مجید و

اخبار حضرت سیدالمرسلین و ائمه طاهریین خبر داده‌اند قانون حجاب است که باید طایفه نسوان بدون مسامحه و نسیان اجرای این قانون محکمه را بر ذمه خود گیرند و بر خود لازم و واجب شمارند» (همان، ص ۲).

نویسندگان شکوفه معتقد بودند دین و آموزه‌های شرعی و در مورد مهمتر «حجاب» در موارد زیادی سبب تنظیم رفتار، حرکات و سکنات افراد شده و زندگانی آنها را در تعادل با هم نگاه می‌دارد. در این باره مزین السلطنه می‌گفت کسانی که قوانین شریعت را رعایت نمی‌کنند در واقع از ادب و تربیت انسانی فاصله می‌گیرند: «ادب آن است که انسان پاس حدود و حقوق شریعت را مراعات نماید... مثلاً هرگاه زنی در عبور و مرور رهگذرها از وضع عصمت و عفت دور باشد و ملاحظه حجاب نکند و گفتار و رفتار خارج از میزان شریعت اظهار نماید البته [از] تربیت انسانی و آداب شریعت بیرون است» (شکوفه، سال ۴، ش ۷، ص ۲). روزنامه شکوفه برخلاف دیگر نشریات زنان درگیری و تعارضی با مسأله حجاب پیدا نکرد بلکه حجاب را از واجبات شرعی می‌دانست و توصیه می‌کرد برای همه زنانی که در بلاد اسلامی زندگی می‌کنند پوشش کامل بانوان یک الزام و یک اجبار است. در سلسله مقالاتی با عنوان «فلسفه حجاب» گفته می‌شد حجاب در جوامع اسلامی عامل استحکام خانواده‌ها و در قیاس باعث کاهش خیانت میان زنان و شوهران می‌شود، مثلاً در کشور وسیعی مثل عثمانی به خاطر وجود حجاب، زنان آن شرایط بهتری حتی از زنان دول انگلستان و فرانسه پیدا کرده‌اند. از طرف دیگر گفته می‌شد در ایران به خاطر وجود حجاب و اراده و نظارت والدین از دواجها دوام و بقای بیشتری پیدا می‌کنند. در حالی که در «دول اروپا هیچ دختری به میل و اختیار پدر و مادر شوهر نکرده بلکه این شریک زندگانی را که در اختیار او صد هزاران تأمل و تفکر منظور است فقط به میل شخصی و هواجس نفسانی اختیار می‌نمایند» (شکوفه، سال ۲، ش ۲۳، ص ۴).

این اظهارات در حفظ سنت و رعایت شریعت بر این معنی استوار بود که آنها شرایطی که تغییرات و تحولات اساسی در آن باشد را نمی‌پذیرفتند و در این تفسیر حفظ وضع موجود جامعه اولین اصل تلقی می‌شد. یا مثلاً در موضوع مساوات میان زن و مرد این نشریه باز تفسیر دیگری از آن داشت. در یکی از شماره‌های آن زن و مرد را به منزله دو چرخ می‌دانست که هر دو باید مساوی و در تعادل با هم باشند. در اینجا شکوفه برای اولین بار از مساوات حرف می‌زد اما نویسنده به سرعت حرف خود را اصلاح کرده و می‌نویسد: «مقصود از مساوات در اینجا مساوات در علم است نه چیزهای دیگر» (شکوفه، سال ۴، ش ۴، ص ۲). این چیزهای دیگر تساوی در حقوق و بهره‌برداری یکسان از امکانات جامعه، حق رأی و حق انتخاب زنان، تساوی در ارث، برابری در اشتغال و موارد دیگر بود که در هر حال گردانندگان روزنامه طرح چنین مباحثی را فعلاً مصلحت نمی‌دیدند.

### دیگر مطالب شکوفه:

از دیگر مطالب روزنامه اشعاری از ادیب‌الممالک فراهانی و دیگران بود که جنبه‌هایی از مباحث زنان را منعکس می‌کرد. در قسمتی با عنوان حفظ‌الصحه و نگهداری اطفال به تفضیل درباره شیر دادن به بچه و مراقبت در دوران بارداری صحبت می‌شد و در آنچه به حفظ‌الصحه زنان مربوط بود از امراض مختلفی که زنان ممکن است گریبانگیر شوند مطالبی منتشر و از مردان می‌خواست توجه و مراقبت جدی نسبت به زنان داشته باشند. این روزنامه همچنین اعلان انتشار برخی جراید جدید را می‌داد که در ایران چاپ می‌گردید، چنانچه در یکی از شماره‌ها خبر انتشار جریده علمیه و جریده‌بهار را می‌داد (شکوفه، سال ۳، ش ۳، ص ۴). برخی اعلانات دیگر هم در آن وجود داشت، از اعلان فروش ملک گرفته تا اعلانات تجاری دیگر چهره این روزنامه را متنوع و از حالت تکراری خارج می‌کرد. در یک مورد، اعلان فروش یا اجاره ملک جناب مشیرافخم واقع در چله میدان و شرایط و مختصات عمارت او را منتشر کرد (شکوفه، سال ۴، ش ۱، ص ۴) و در مورد دیگری مغازه آقامحمود در خیابان لاله‌زار را تبلیغ می‌کرد که همه قسم اجناس حریر و اطلس در آن موجود بود (شکوفه، سال ۳، ش ۳، ص ۴). با این حال شکوفه همواره گرفتار مشکلات و کاستی‌های مالی بود و مزین السلطنه مکرر از خوانندگانش می‌خواست مختصر وجه آبونمان روزنامه را زودتر بپردازند. (شکوفه، سال ۲، ش ۱۸، ص ۱). در جایی دیگر در

مطلبی با عنوان «اخطار از طرف اداره شکوفه» به خوانندگان هشدار می‌داد اگر آنها حمایت مالی نکنند و یا وجه آبنونه را سر موقع پرداخت نمایند، جریده به زودی تعطیل خواهد شد (شکوفه، سال ۱، ش ۹، ص ۱).

مزین السلطنه می‌گفت هیچ حمایتی از طرف اولیای امور از روزنامه او نمی‌شد و انتشار این روزنامه در شرایط بسیار بدی صورت می‌گرفت: «همچو گمان می‌کنند که آنوقت این بنده مبلغی فایده بردم... بوالله که روزنامه به غیر از ضرر و خسارت هیچ فایده ندارد» (شکوفه، سال ۲، ش ۱۸، ص ۳). حتی مزین السلطنه در وقتی برای اداره روزنامه و ادامه کار آن مجبور گردید جاستکانهای نقره خود را بفروشد تا بتواند مخارج نشریه را بپردازد (۵). با این حال و علی‌رغم این مشکلات، شکوفه یکی از مهمترین جراید زنان است که طرح مطالب و دیدگاه‌هایش از اهمیت خاصی برخوردار بود، این نشریه راهی را باز کرد تا روزنامه‌های زنان پس از آن بتوانند راحت‌تر و آزادتر به بیان دیدگاه‌های خود بپردازند و نیز تأثیراتی عمیق در فکر و اندیشه نویسندگان پس از خود داشت، افرادی مثل صدیقه دولت‌آبادی، شهناز آزاد، فخرآفاق پارسا، ملوک اسکندری و دیگران که در سالهای بعد از مؤسسان نشریات زنان شدند.

### نتیجه‌گیری

با ورود زنان به عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، گفتمان‌های جدیدی شکل گرفت، در این گفتمان‌ها بویژه بر عدالت، برابری و مساوات بین دو جنس زن و مرد تأکید می‌شد. در این میان جرایدی با نام زنان در ایران شکل گرفتند که این جراید در واقع سخنگوی جامعه بانوان ایران بودند. روزنامه شکوفه یکی از این نشریات ما را با اندیشه و عمل بانوانی آشنا می‌کرد که برای ایجاد شرایطی بهتر برای زنان می‌کوشیدند. این شرایط بهتر اگر چه هنوز با احتیاط و محدود طرح می‌شد اما از اهمیت و ارزش فراوانی برخوردار بود. در این دیدگاه هر حرکتی در حوزه زنان باید در بستر و ظرفیت جامعه ایران شکل بگیرد و معتقد بودند دنیای غرب، تاریخ، سنت و باورهایی متفاوت از ما دارد و هر نوع تقلید از آن نتیجه ناخوشایندی برای جامعه ایران خواهد داشت. از لحاظ شیوه نگارش و سطح محتوا، شکوفه در سطح روزنامه‌نگاری خوبی قرار داشت و دیدگاه‌ها و نظرات آن ایجاد نوعی توازن در جامعه سنتی ایران بود. نویسندگان آن درخواست‌هایی مطرح نمودند که مهمترین آنها توجه به تربیت، تحصیلات و آموزش زنان و توسعه مدارس دختران بود. این گروه، مردان و جامعه مردسالار ایران را مهمترین عامل واپس‌گرایی در میان بانوان می‌دانستند و در تلاش برای آگاهی‌بخشی، توجه به شریعت و آموزه‌های دینی را از اصلی‌ترین الگوهای خود معرفی می‌کردند. همین الگوپذیری باعث شد تا آنها حجاب را از اصول لایتغیر شریعت اعلام نمایند. شکوفه در قیاس با روزنامه دانش پیش‌روتر و بهتر بود و در قیاس با نشریات پس از خود راهی را باز کرد تا دیگر نشریات زنان خواسته‌های خود را بیشتر و کاملتر مطرح نمایند. این روزنامه زنی را تبلیغ می‌کرد که به جنبه‌های عملی‌تر زندگی مانند حفظ‌الصحه عمومی، شوهرداری، بچه‌داری، آشپزی و خیاطی پرداخته و اولویت او خانه‌داری و توجه به امورات خانه باشد. اما علی‌رغم این اقدامات، برداشت و خط‌مشی مشخصی از حقوق زنان نداشت و نوعی دوگانگی در اقدامات و عمل نویسندگان آن دیده می‌شد. از یک طرف دغدغه حدود سنت و شریعت را داشتند و از طرف دیگر با طرح مطالبات خود در چارچوب دستاوردهای عصر جدید تلاش می‌کردند تا میان این دو سازگاری و امکان توافقی ایجاد کنند. اما چنین توافقی در عمل صورت نگرفت و این موضوع بعدها مباحثی را میان روشنفکران ایجاد کرد که از آن با عنوان تقابل، تضاد و تخالف میان سنت و مدرنیته یاد می‌شد.

### مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

## تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

## موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

## References

1. Shokoufeh Newspaper, Year Four (Issues 1, 3, 4, 5, 7, 11).
2. Shokoufeh Newspaper, Year Three (Issues 3-8, 11, 13, 17-19).
3. Shokoufeh Newspaper, Year Two (Issues 4, 9, 10, 14, 17-23).
4. Shokoufeh Newspaper, Year One (Issues 1, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 12, 13, 15).
5. Moradi G. Mozayen al-Saltaneh and the Shokoufeh Newspaper. Tehran: Tarikh-e Iran Publishing; 2024.
6. Abadian H, Safari Z. Social and Cultural Demands of Women from the Constitutional Period to the Reign of Reza Shah. Historical Inquiries. 2014;5(2):1-19.
7. Refati-Panah Mehrabadi M. The Ideal Woman from the Perspective of Shokoufeh Magazine. Iranian History Journal. 2023;16(2):48-65.
8. Kenaroudi G. Early Efforts in Promoting Knowledge and Awareness among Iranian Women. Echoes of Women in History. 2022(8):11-28.
9. Khadivi G. Tradition and Modernity in the Mirror of Danesh and Shokoufeh Newspapers. Narrative History Quarterly. 2018;3(10):1-56.
10. Torabi Z. Jarideh-ye Farideh: Selected Issues of Shokoufeh, the Second Women's Newspaper in Iran. Tehran: Atrah Publishing; 2022.